

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001.
4. Вопросы языкознания. – М., 1971. – № 6.
5. Lexikografický sborník. – Братислава, 1953.
6. Мойсієнко А. Мова як світ світів // Українське мовознавство. – К., 2004. – Вип. 29-30.
7. Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994.
8. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія. – К.: Наукова думка, 1978.
9. Словник іншомовних слів. – К.: Голов. ред УРЕ, 1974.
10. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
11. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наукова думка, 2003.

*Ірина Синиця, к. ф. н.**

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України
УДК 161.1.81'38

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНІВ У ПРАЦЯХ М. КОСТОМАРОВА

У статті досліджено функціонально-стилістичні ознаки слів-термінів у наукових працях М. Костомарова, встановлено закономірності та авторські особливості їх уживання в період формування наукового стилю, визначено способи експлікації значень термінів у тексті.

В історії розвитку науки початок формування спеціальних наукових знань пов'язують з не таким уже й далеким минулим. Систематизація понять більшості природничих наук відбувалася наприкінці ХУІІІ ст. Так, терміни описової ботаніки були викладені К. Ліннеєм у 1751 р., єдині принципи систематичного опису тварин почали застосовувати з 1758 р., класифікацію хімічних елементів запровадив Д. Менделєєв у 1869–1871 рр. Термінування інших дисциплін відбувалося лише у ХХ ст. Проте вже давно встановленим і визнаним є те, що саме ХІХ ст. стало не лише періодом найактивнішого термінотворення, а й взагалі часом становлення науки та розвитку стилістичної системи в цілому, а також наукового стилю зокрема. Якщо про розвиток точних та

* © І. Синиця, 2005

природничих наук і їхніх термінологій у багатьох мовах створено чимало ґрунтовних досліджень, то гуманітарні дисципліни потребують ретельнішого аналізу. Хоч і тут є певні напрацювання (див., наприклад, праці Є. Верещагіна [1], Н. Москаленко [8], Т. Харитонової [12] та ін.). Свою увагу ми хочемо зосередити на аналізі деяких функціональних особливостей термінів – назв історичних понять у другій половині XIX ст.

Упродовж XIX ст. український народ дав значну кількість науковців. Наведемо, услід за Іваном Огієнком, деякі імена українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій, О. Бодянский, І. Горбачевський (ректор Празького університету), П. Гулак-Артемівський (ректор Харківського університету), Я. Головацький, О. Єфименко, П. Житецький, О. Колесса, А. Кримський, В. Кукольник та І. Орлай (перші директори Ніжинського ліцею кн. Безбородька), М. Максимович (ректор Київського університету), Д. Мордовець, А. Метлинський, О. Потебня, М. Сумцов, Д. Овсянко-Куликовський, Д. Яворницький та ін. [10, с. 121, 124].

*За спостереженнями В. Виноградова, саме XIX ст. стає періодом особливого впливу української теми та культури на російську культуру в цілому [2]. Цей вплив простежуємо і в тематичному спрямуванні багатьох історичних досліджень [6, с. 125–158]. У межах пропонованої статті ми не ставимо за мету визначити роль українських науковців у розвитку історії східного слов'янства, а спробуємо проаналізувати закономірності терміновживань у вказаний період на прикладі історичних розвідок **М. Костомарова**, з іменем якого пов'язують розвиток історичних знань в Україні.*

Аналіз термінів і термінологічних словосполучень, які використовувє у власних дослідженнях історик, дав змогу розділити їх на такі, що вільно функціонують у текстах, без будь-яких застережень з боку автора, і такі, що супроводжуються авторським коментарем. Як не дивно, але значну групу термінів, уведених до тексту без пояснень, становлять терміни іншомовного походження, які не мають тлумачень та коментарів. Автор вільно оперує такими словами, як *корпорація*, *декрет*, *інструкція*, *банниця*, *посол*, *сейм*, *конституція* та ін., створюючи необхідні словосполучення з ними та вводячи їх у речення: *Класс духовный составлял одну корпорацию, независимую от местных особенностей политического порядка [7, т. 1, с. 45]; Владислав издал декрет, осуждавший Вишневецкого на банницу. Вишневецкий приехал*

в Луцк на сеймик и...заставил шляхту принять составленную им инструкцию... [7, т. 4, с. 112]; Сеймовые послы, отправляясь с сеймика на сейм, получали инструкции...; Послы польской сеймовой Избы были не то, что члены законодательного собрания в каком-нибудь конституционном государстве [7, т. 4, с. 114]. Функціонування великої кількості термінів іншомовного походження без додаткового пояснення в історичних текстах другої половини XIX ст. свідчить про їхнє давнє запозичення російською мовою в цілому та засвоєння науковою мовою зокрема. До того ж, відсутність пояснень до цих слів може свідчити й про їхню зрозумілість широкому колу читачів, на яких орієнтувався М. Костомаров. Активне використання запозичених термінів зайвий раз підтверджує мудре зауваження І. Огієнка, який, вивчаючи запозичення в українській мові, указував: “Здоровий розум та приклад інших висококультурних мов виразно твердять, що здавна засвоєні чужі слова – то органічна, нормальна частина кожної мови...” [9, с. 118]. І хоч розбиток історичної науки як у Росії, так і в Україні лише починав набирати сили, проте мова наукових досліджень уже повноцінно використовує слова іншомовного походження як власну термінологію.

Тематичне спрямування наукових інтересів ученого, предмет та об’єкт вивчення, пов’язаний з цілком конкретною територією, її соціально-політичним устроєм, історичними, етнічними особливостями, вимагав для точнішої номінації досліджуваних явищ використання їхніх традиційних назв, які в умовах наукового історичного дослідження набували властивостей термінів. Описуючи, наприклад, склад війська князя Потоцького, дослідник уживає термін *кварцяное*, який коментує так: *Число всего польского войска определить трудно, потому что кварцяного (наемного, получавшего жалованье по четвертям года, на содержание которого определялась кварта, т. е. четвертая часть доходов, платимая в казну старостами и державцами королевских имений) с Потоцким было шесть тысяч...* [7, т. 4, с. 155]. Пристосовуючись до умов російського тексту, М. Костомаров цілком міг би, на нашу думку, замість *кварцяного* запропонувати термін *четвертное*, утворивши відповідний аналог з російських коренів, чому сприяло й авторське визначення цього слова, і його існування в російській мові [5, т. 4, с. 601; 11, т. 4, с. 352]. Крім того, в російській мові *кварцяной* називає предмет, виготовлений з кварцу [5, т. 2, с. 102]. Проте, вибравши цей варіант і ввівши до тексту наукового дослідження з відповідними поясненнями, автор цим сприяв експлікації

культурологічного потенціалу, що активізувався в лексеми в іншомовному контексті.

Часто М. Костомаров дає означення незрозумілому слову-терміну лише біля першого його вживання, наступні подає без будь-яких коментарів. Наприклад: *...Хмельницький взяв у сонного шапку и платок, и позвал своего джуру, - так назывались молодые козаки, которые служили у старых, подобно как у западных рыцарей армигеры* [7, т. 4, с. 136]. Далі в тексті термін *джура* не має ні пояснень, ні відсилань до попереднього вживання: *Джура ночью прискакал в Черкасы. ... Джура отыскал погребец и ускакал с привилегией* [7, т. 4, с. 136]. Попри відоме вживання цієї лексеми у вказаному значенні в текстах українських народних пісень [4, т. 1, с. 377], дослідник вважав за необхідне пояснити її значення, оскільки російськомовний читач міг не знати цього слова, або ж автор прагнув бути точним у будь-якому слововживанні в науковому дослідженні.

Пояснення подано не тільки до слів, запозичених з інших мов. Цінність таких пояснень полягає в можливості їх зіставлення з наявними словниковими тлумаченнями. Так, наприклад, В. Даль характеризує *байдак* як річкове судно, що плавало по Дніпру, мало певні довжину й ширину, піднімало десять-п'ятнадцять тонн [5, т. 1, с. 38]. Як назву великого річкового судна тлумачить його і Б. Грінченко [4, т. 1, с. 20]. М. Фасмер додає про використання таких суден і на Волзі, вказує на ймовірність його запозичення із східних мов [11, т. 1, с. 107]. М. Костомаров уживає таку номінацію тільки для дніпровських суден, до того ж, чимось покритих зверху: *...он должен был плыть по Днепру вниз на байдаках (так назывались большие обитые суда)* [7, т. 4, с. 156]. Саме такої ознаки немає в інших словникових тлумаченнях.

Цікавим видається використання в російському тексті українських слів з відповідним поясненням автора: *...по южнорусской земле кружили отряды, которые назывались загонами. В старину это имя давалось татарским полчищам, но теперь оно означало русских военных охотников, преимущественно беглых и непокорных владельческих крестьян...* [7, т. 4, с. 181]; *Таких загонов было безъ-личь, по выражению летописи* [7, т. 4, с. 184] та ін. Про функціональне обмеження таких термінів історичними текстами свідчить відсутність їх із вказаними значеннями в російській мові, що фіксують словники. Намагаючись бути точним і коректним не лише до фактичного матеріалу, а й до номінації певного історичного явища, предмета, особи,

автор практикує паралельне розташування в тексті російського та іншомовного терміна, навіть з близькоконтактної мови.

Увага М. Костомарова до слововживань, намагання бути точним у витлумаченні того чи іншого поняття та його номінації дає підстави іноді простежити не лише історію його виникнення, але й певні відмінності культурологічного характеру. Так, для позначення традиційного для історичних розвідок поняття «данина» він залежно від об'єкта свого дослідження використовує декілька термінів. Говорячи про період Давньої Русі, автор послуговується терміном *полюдье*, виділяючи його курсивом і пояснюючи одразу соціально-економічні відмінності в його застосуванні, які формують основу лексико-семантичного значення цього терміна: *Русские князья ограничивались только сбором дани, так называемым полюдьем. Дань эта и способ ее собирания могли быть то легче, то обременительнее..., но не падали на народы тягостию постоянного управления, введением чужих обычаев, вмешательством в их домашние дела...* [7, т. 1, с. 7]. Словникові матеріали [4, т. 3, с. 291; 5, т. 3, с. 268; 11, т. 3, с. 321] пояснення слова *полюдье* обмежують лише його лексичним значенням, не коментуючи сутності та соціально-економічних наслідків цього явища.

Для представників монголо-татар данина – це *харач*: *Харач (дань), наложенный на них султанами, в начале простирался на каждое княжество до 2.000 червонцев, но в половине XVI века он достигал уже 60.000 червонцев.* [7, т. 1, с. 289]. Поляки ж називали його *упоминком*: *...еще в 1644 году они прекратили платеж хану тех денег, которые поляки называли упоминком, а татары просто данью.* [7, т. 4, с. 122]. Слід відзначити відмінність у значенні термінів *упоминок* (данина) та *поминок* (подарунок), на яку вказує вчений: *Подарки или поминки, как говорилось в те времена, были выражением внимания и уважения; кому давали поминки, того, значит, признавали важным и влиятельным лицом, нуждались в нем* [7, т. 4, с. 126]. Перший термін позначає вимушену сплату накладеної данини, другий термін – пожертву за власним бажанням як ознаку визнання поважності посади, яку обіймає та чи та особа. Даючи паралельні номінації певних понять різними мовами, автор, на нашу думку, не лише дотримується критерію історичності в зображенні певних обставин, а й відтворює їх історико-лінгвокультурологічні особливості.

Характерною особливістю наукового стилю М. Костомарова вважаємо, так би мовити, “дискретне” подання значень термінів,

остаточне витлумачення яких можна схарактеризувати як таке, що постало внаслідок поступового розвитку його початкового варіанта. Простежимо за тим, як автор експлікує в тексті усі тонкощі поняття, вираженого терміном *вече*: *Вечевое начало было родное всем Славянам Русским. Повсюду, как коренное учреждение народное, является вЪче, народное собрание. Самое выражение вече есть название общее всем Славянам Русским, как в Киеве и на Волыни, так и в Ростове и Новгороде; во всех углах и краях Руси употребляют одно и то же название самого драгоценного и важнейшего явления народной самобытности* [7, т. 1, с. 15]; *Вечевое устройство должно было действовать соединительно на Русский народ. Уже одно общее имя вече у всех Русско-Славянских народов к этому располагало* [7, т. 1, с. 16]; *Старые славянские понятия об общественном строе признавали за источник общей народной правды волю народа, приговор вече, из кого бы то ни состоял этот народ, как бы ни собиралось это вече* [7, т. 1, с. 41]; *Князя Всеволода Юрьевича избирают Владимирцы на вече* [7, т. 1, с. 46]; *В полдень ударили довшиши в котлы – так начиналось запорожское вече* [7, т. 4, с. 152]. Уже в другому реченні дослідник визначає його як “народне зібрання”, проте не обмежується цим. У подальшому викладі історик додає певні етимологічні (спільність походження та значення), соціальні (суспільний устрій на основі єдності, рівності, правди), культурологічні (традиції зібрання та ставлення до нього людей) відтінки згаданого поняття. Таке багатоаспектне подання слова сприяє максимальному представленню в тексті наукового історичного дослідження поняття, названого цим словом. Дискретно подаючи різні складники поняття, але постійно підтримуючи за допомогою лексичних повторів дистантний зв’язок, результатом якого є формування і закріплення за словом термінологічного значення, автор створює оригінальне, притаманне йому визначення терміна, яке ми пропонуємо назвати **прогресивним текстовим**: *прогресивним*, оскільки визначення подається не одразу, не одноразово, а поступово, поповнюючи й розвиваючи певні відтінки значення; *текстовим*, тому що прогресивність значення лексеми може актуалізуватися лише в межах певного тексту. Прогресивним текстовим визначенням у працях М. Костомарова є також і тлумачення терміна *козак*, аналізові якого присвячені інші наші публікації.

Звертають на себе увагу й прийоми введення пояснень до тексту, серед яких М. Костомаров надає перевагу таким: 1) за допомогою

словосполучення *так називались*; 2) пояснювальних конструкцій *то есть (т. е.)* та под.: *...главная обязанность короля состояла в раздаче королевщин (т.е. староств, экономий и других имений под наименованиями данин, лен, эмфитеутов)...* [7, т. 4, с. 111]; 3) даючи варіант терміна в дужках: *...он вступил шереговым (рядовым) жолнером в кварцяное войско* [7, т. 4, с. 164], *Поляки взяли в плен девять татар и одного козака, который, как оказалось, был бут (переводчик, или толмач)...* [7, т. 4, с. 168]; 4) розташовуючи його після коми: *...как коренное учреждение народное, является вБче, народное сборище* [7, т. 1, с. 15].

Отже, в історичних працях М. Костомарова функціонують різні за походженням, способом та прийомами експлікації значень терміни. Більшість із них утворена внаслідок використання внутрішніх ресурсів мови (надання наявним словам інших значень), внаслідок запозичення термінів з інших мов, тобто за допомогою тих самих способів, що використовуються для поповнення термінології і в сучасних мовах. Порівняльний аналіз словникових значень та авторських тлумачень терміна дав змогу виявити семантичні відмінності між словом та терміном.

Література

1. Верещагин Е. У истоков славянской философской терминологии: ментализация как прием терминотворчества // Вопросы языкознания. – 1982. – № 6. – С. 105–114.
2. Виноградов В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX вв. – М., 1934.
3. В. Виноградов. Язык Гоголя. – М., 1936.
4. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. – К.: Наук. думка, 1996–1997.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1981–1982 – Т. 1–4.
6. Комаров А. Украинский язык, фольклор и литература в русском обществе начала XIX века // Уч. зап. ЛГУ, № 47. – Филологические науки. – Л., 1939 – Вып. 4.
7. Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 1, 4. – СПб, 1903 – 1906.
8. Москаленко Н. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Радянська школа, 1959.
9. Огієнко І. Чужі впливи на українську мову // Рідна мова. Ч. 4. – 1933 – Ч. 4.

10. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 р. – К., 1991.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Астрель, АСТ, 2003.
12. Харитоновна Т. Джерела філософської термінології. – К.: Наук. думка, 1992.

*Лідія Тищенко**

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'374.373.46

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОЇ ЛЕКСИКИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Кілька бурхливих років (1917–1920) боротьби за утвердження української державності зумовили кардинальні зміни в статусі української мови [17, с. 61].

Доба української революції (1917–1920 рр.) багата на позитивні приклади з історії української мови. Адже саме тоді в розвитку української мови, наголошував Ю. Шевельов, сталися зміни, що набули значення вирішальних для всіх українських земель [17, с. 69]. Варто зазначити, що цитована праця Ю. Шевельова впродовж тривалого часу була єдиним дослідженням, присвяченим мовній політиці українських урядів 1917–1930 рр. Написана у 80-і рр. ХХст., вона подавала об'єктивну лінгвістичну картину внутрішнього розвитку української мови в I-й половині ХХ ст. на засадах соціолінгвістики.

Обґрунтовуючи методологію свого дослідження, Ю. Шевельов зазначав, що прагнув з'ясувати не лише те, *як* розвивається мова, а й чому саме *так* [17, с. 7]. Щоправда, дослідження “історичних чинників” мовного законодавства (змін політичного курсу, соціальних зрушень), що впливали на вживання й оформлення мови, було ускладнене недоступністю архівних матеріалів, територіальною відірваністю автора й неможливістю оцінити ситуацію зсередини та відсутністю науково обґрунтованих, об'єктивних досліджень окресленого кола проблем суміжними дисциплінами – історією, демографією, соціологією, психологією, політологією тощо.

* © Л. Тищенко, 2005